

Gravarnas gåtor

FEDIR ANDROSHCHUK OCH MATHIAS BÄCK

Gravar och begravningar i Bengtsarvet – en nytolkning av fyndmaterialets kontext

Föreliggande artikel har inte för avsikt att diskutera det stora gravfältet på Sollerön i sin helhet. En detaljerad förteckning av alla kända fynd publicerades för cirka 55 år sedan av Inga Serning (Serning 1966). Själva gravfältet var kraftigt skadat av stentäkt och efterundersöktes vid flera tillfällen på 1920-talet av Gustaf Hallström. Det faktum att flertalet gravar delvis förstörts/”grävts” utan närvaro av professionella arkeologer och att den samtida undersökningsmetoden inte uppfyller modern standard (trots att Gustaf Hallström merendels gjorde för sin tid adekvata undersökningar), påverkade både Hallströms och Sernings tolkning av de undersökta gravarna.

Syftet med uppsatsen är därför att uppmärksamma några oklarheter och felaktigheter i befintliga tolkningar och även belysa nya aspekter av denna intressanta och för mellansvensk vikingatid viktiga fornlämning.

Begravningar och gravgåvor

Grav 1 i Bengtsarvet är en skadad hög med två brandbegravningar. Gravgåvorna innefattar en typisk manlig uppsättning föremål

inkluderande svärd, sköldbuckla och hästtutrustning. Dessa uppvisar inga spår av brand till skillnad från några av de traditionellt kvinnliga föremålen som till exempel ovala spännbucklor vilka är brandskadade. Andra föremål som t.ex. två ringspännen och armband är fragmenterade men har inga spår av eld. Detta innebär att endast vissa föremål från graven har bränts i samband med kremeringen. Att döma av dateringen av de ovala spännbucklorna och hängena (den kvinnliga föremålsuppsättningen), är dessa äldre än de motsvarande manliga föremålen. Ovalspännen av liknande typ finns i gravar från yngre vikingatida i Birka. Staden anses ha övergivits någon gång under 970-talet, vilket innebär att dessa föremål kan dateras till perioden före 900-talets slut. Däremot innehöll den manliga begravningen ett svärd och en sköld av typer som karakteriserar slutet av 900-talet och början av 1000-talet, dvs. efter Birkas nedgång. De absolut yngsta föremålen i grav 1 i Bengtsarvet är ett fragmenterat ringspanne med vallmoformig ändknopp. Liknande smycken var typiska under 1000-talet i östbaltiskt område. I Novgorod var dessa spännen i bruk mellan 1050 och 1150 vilket är en stark indikation på att ringspannet från Bengtsarvet är det yngsta föremålet i denna grav. Förutom i Dalarna har det påträffats liknande spännen i gravar på Gotland och i en båtgrav i Tuna i Badelunda i Västmanland. Det är alltså högst sannolikt att grav 1 i Bengtsarvet innehöll två begravningar – en kvinnlig, som är den äldsta, samt en yngre manlig begravning. Hallström som undersökte graven trodde att högen innehöll en dubbelgrav som blivit plundrad i äldre tider. Enligt honom har graven senare blivit ”påförd odlingssten [som] rundat av profilen och gjort högen större än den ursprungligen torde ha varit”. Med utgångspunkten att de bägge begravningarna inte är samtida är det dock snarare gravläggningen av en man i slutet av 900-talet eller början av 1000-talet som skadat en äldre kvinnlig begravning från mitten eller senare delen av 900-talet och därmed också ändrat högens utformning till ett större minnesmonument. Dessa iakttagelser ställer en del nya frågor. Var de här människorna släkt? Det skulle kunna vara så mycket som 70–80 år mellan begravningarna men det skulle också kunna vara så litet som 15–20 år. I det senare fallet skulle det kunna röra sig om en man och hustru gravlagda tillsammans men

vid olika tillfällen. Vem har i så fall gravlagt mannen, och varför har man haft olika begravningsceremonier?

Ett helt jämförbart scenario kan man notera i grav 2. Hallström trodde att högen innehöll en central och två sekundära gravar, vilka underförstått skulle vara samtida. Detta strider dock, vid närmare betraktande, mot dateringen av föremålen som hittades i dessa gravar. En av de så kallade ”sekundära gravarna” representerad av ”ett tunt lager brända ben på en yta av 1,4 x 1 m”, framkom ”vid friläggandet av kärnröset vid dessas västra kant”. I benlagret hittades en bergkristallpärla och tre glasflusspärlor samt fragment av minst tre kammar av horn. Två av kammarna hör till typen som förekommer i Birkas äldsta gravar daterade till 800-tal. Denna bör alltså betraktas som den äldsta av högens begravningar. I den andra ”sekundärgraven” som undersöktes nordöst om det centralt belagda kärnröset påträffades två ovala spännbucklor av typen P48, ett ringspanne, två armringar, ett armband och ett hänge samt en fragmenterad kam (Serning 1966, Taf.77:21–25). Spännbucklorna är anmärkningsvärda. Liknande typer saknas fullständigt i Birkas gravar men är representerad i gravar från Trelleborg i Danmark. Denna danska borg anlades ca 980 dvs. ungefär samtidigt som Birka upphör. På grund av detta kan vi datera denna gravläggning till slutet av 900-talet, vilket innebär att den kan vara mer än 100 år yngre än den andra ”sekundärbegravningen”.

Den yngsta brandbegravningen i denna grav låg under ett stenröse. De brända benen hade täckts av en vapensamling bestående av svärd, sköld, yxa, två spjutspetsar, pilspetsar, hästtutrustning, skafthålsyxa och ett lieblad. Utanför kärnröset påträffades en järngryta med en spjutspets. Svärdet, en av spjutspetsarna och sköldbucklornas former indikerar, utifrån föremålsdateringarna, att begravningen skett efter Birkas nedgång - i början av 1000-talet. Närmaste paralleller till hela utrustningen och vapnen kan man hitta i rika gravar i Valsgärdes gravfält och ryttagravar i Västmanland daterade till första hälften av 1000-talet.

Att döma av vapenformerna bör två manliga brandbegravningar i Rothagen (grav 254) respektive en i Utanmyra (grav 1), vara ungefär samtida med vapengravarna i Bengtsarvet. I graven i Rothagen påträffades sköldbuckla, spjutspets, yxa och pilspetsar i en

gravkoncentration och i en annan gravkoncentration spjut, yxa, en fragmenterad sköldbuckla och pilspetsar. I graven från Utanmyra återfanns svärd, stridsyxa, spjutspets, sköldbuckla och pilspetsar.

Svärdens sammanhang

Utifrån dateringen av gravgåvorna kan vi konstatera att det är under sen vikingatid som vapen blir framträdande i Solleröns gravar. Bosättningen på ön existerade emellertid troligen tidigare, åtminstone från 800-talet. Materialet är i dagsläget för magert för att man ska kunna dra mer konkreta slutsatser om bebyggelsens omfattning på Sollerön. I slutet av 900-talet och början av 1000-talet har framträdande representanter från gårdar i Bengtsarvet, Rothagen och Utanmyra begravts i relativt stora högar med likartade uppsättningar av vapen och hästuprustning. Svärderna från dessa gravar är tydliga statusföremål.

Figur 1. Svärdet från grav 1 i Bengtsarvet. <http://kulturarvsdata.se/shm/media/340019>. CC-BY

Svärdet från Bengtsarvets grav 1 är ett av 12 liknande svärd som är kända från Sverige. Till de arkeologiskt mest kända platserna hör Valsgärde och Sigtuna i Uppland. Utanför Sverige kan vi konstatera att en sådan svärdstyp var populär i Norge, England, Östbaltikum och Östeuropa, dvs både i en västnordisk sfär och i Östersjöområdet (Androshchuk 2003). Dock är svärd med tredimensionell djurhuvudformig svärdsknapp, spiralliknande med flätmotiv (som svärdet från grav 1 i Bengtsarvet) typiskt nordiska former och har närmaste paralleller i den så kallade Mammenstilen (Androshchuk 2014). Mammen-stilen har fått sitt namn från en rikt dekorerad yxa som påträffades i en kammargrav i en hög vid Mammen på Jylland. Stilen kännetecknas av stansade ornament på plana ytor, vilket ger en låg reliefverkan som också är typiskt för de efterföljande Ringerike-

och Urnes-stilarna. Fågeln, den tvåstammade växten och maskmotiv är karaktäristiska inslag i Mammen-stilen och även sådana detaljer som de stora spiralerna och granulering. Mammen-stilen tolkas som en utveckling av Jellingestilen, och de två stilarna ses ofta som ett, främst danskt, konstuttryck kopplat till Jellingkungarnas sociala miljö, som sprids i Norden från Jelling. Stilen är daterad till perioden cirka 875–950. Dendrokronologisk datering har visat att Mammen-kammaren byggdes 970/971.

Figur 2. Svärdet från grav 1 i Utanmyra. <http://kulturarvsdata.se/shm/media/417489> CC-BY

Svärdet från grav 1 i Utanmyra är ett av 16 kända exemplar i Sverige. Denna typ var mest populär i Danmark (gravfynd) från andra hälften av 900-talet och hos Birkaborna i stadens slutskede under senare delen av 900-talet. Den finns även i två rika båtgravar i Valsgärde (Uppland) från samma tid. På svärdens klinga finns rester av en inkrusterad inskription – VLFBERH+ (Ulfbert). Inskriptioner som ULFBERHT och INGELRI har tolkats som varumärken för karolingiska vapenverkstäder. Det har föreslagits att båda namnen tillhörde enskilda smeder vars namn antingen har varit populära i familjen eller kom att användas som handelsnamn i verkstäderna där dessa specialsvärd fortsatte att tillverkas och varumärkas under flera generationer. Under 900-talets slut och 1000-tal tillverkades antagligen många skandinaviska kopior av karolingiska svärd. Eftersom både inskriptioner och damaskering utfördes med liknande teknik är det mycket troligt att de latinska bokstäverna betraktades som dekorering. Under 900-talets lopp lärde sig nordiska smeder att kopiera dessa inskriptioner på de svärd som de tillverkade hemma. På så vis höjde sig både vapnens värde och ägarens status.

Figur 3. Det exceptionell ovanliga svärdet från grav 2 i Bengtsarvet.
(Efter Androshchuk 2014)

Mer anmärkningsvärt än övriga svärd är det som påträffades i Bengtsarvets grav 2. Dess femdelade knapp påminner om en edelweiss – en blomma som växer högt upp i Alperna. Detta svärd har en enda känd parallell – ett svärd från Philadelphia Museum of Art i USA. Svärdet finns nu i en privatsamling men enligt uppgifterna har det ursprungligen hittats i närheten av Florens i Italien (Androshchuk 2014). Bägge svärderna har spår av inskriptioner på klingorna men utan en närmare undersökning är det svårt att bedöma om det är samma inskription på båda. Eftersom svärdet i grav 2 i Bengtsarvet saknar analogier i Norden kan man tro att det rör sig om ett importerat stycke.

Som vi noterat ovan finns, utifrån fyndmaterialets former, östbaltiska kontakter i Bengtsarvets grav 1. Dock är förekomsten av järnkittlar och redskap i gravar typiska drag i norska gravar från mellersta och yngre järnålder. Även pilspetsarnas former är kända från Norge. Det finns i Sverige tre eller fyra runstenar, daterade till första hälften av 1000-talet, som rests till minne av män som dött i Langbardaland dvs. i Lombardiet i Italien. Detta öppnar för intressanta analogier till det ovannämnda svärdet från Bengtsarvet. Två av stenarna som omnämner Langbardaland härrör från Södermanland, de två andra från Uppland och då närmare bestämt Täby:

U133 (Täby kyrka)

Guðlaug let [ræisa stæina at Holma], sun sinn, ok at sik sialfa. Hann do a Langbarðal[an]di.
Gudlög lät [resa stenarna efter Holme], sin son, och efter sig själv.
Han dog i Langbardaland.

U141 (Fittja gård, Täby)

Guðlaug let ræisa stæina at Holma, sun sinn. Hann do a Langbarðalandi.
Gudlög lät resa stenarna efter Holme, sin son. Han dog i Langbardaland.

Sö Fv1954;22 (Lagnö)

... ræisti ... sinn. Hann er ændaðr i austrvegi ut a La[ngbarðalandi] (?)
... reste(?) ... sin. Han 'är ändad' i östervåg ute i Langbardaland (?)

Sö65 (Djulefors)

Inga ræisti stæin þannsi at Olæif sinn ... Hann austarla arði barði ok a Langbarðalandi andaðis.
Inga reste denna sten efter Olov, sin arvinge. Han österut plöjde med stäven och i langobardernas land avled han.

Figur 4. Den geografiska utbredningen av runstenar som omtalar Langbardaland.
Karta M. Bäck.

Vi skall inte fördjupa oss i dessa stenars kontext här men det öppnar för möjliga och intressanta associationer mellan de människor som omtalas på stenarna och den gravlagde i Bengtsarvet grav 2. Frågan är i vilka sammanhang dessa människor haft primära eller sekundära italienska kontakter. Dateringen av runstenarna och svärdet från Sollerön utesluter inte att dessa människor kan ha varit i Lombardiet samtidigt. Detta understryker tolkningen av att de gravlagda på Solleröns gravfält har haft ett kontaktnät, som direkt eller via mellan-händer (troligen i Mälardalen) sträcker sig ända ner i Sydeuropa.

Solleröborna och järnet

Järnet har tveklöst en viktig roll för förståelsen av Dalarnas relationer med, i första hand Mälardalen, men också den vidare omvärlden under vikingatiden (Bäck & Lindeberg 2016, 2019; Bäck kommande). Ett av järnets karakteristika är att det är möjligt att omforma från en produkt till en annan. Denna egenskap är en av anledningarna till att järnet omgärdas av föreställningar som ger det magiska egenskaper. Då det kan omformas till bland annat vapen och kultföremål har det haft en mycket viktig roll i samtidens religiösa föreställningsvärld (ex. torshammare, ringar och andra amuletter). Det kan ha drivits så långt att man har kunnat smida in en förfaders benmjöl i sitt svärd och därmed föra kraften från den personen vidare (Gansum 2006). En sådan handling är givetvis mycket speciell och omgärdad av religiösa föreställningar, vilket i sin tur förklarar varför smeden i det vikingatida samhället har haft en särskild ställning.

Dessa järnets egenskaper gör samtidigt att det är mycket svårt att följa från produktionsområde till konsumtionsområde. Det är mycket troligt att (stora) delar av överproduktionen av järn i Dalarna från 800-talet hamnat i Mälardalen, och kanske framförallt Birka (Bäck 1997). Men detta är som sagt mycket svårt att bevisa utan man måste i det här fallet föra ett indicieresonemang (Bäck, kommande). Materialet från de gravar vi diskuterar här är sådana tydliga indikationer på att Solleröborna (i alla fall en del av dem) har haft vida kontakter med Mälardalen och kanske även direkt, längre bort. Att det arkeologiska materialet från ett relativt perifert område som Siljansbygden kan visa upp ett så stort kontaktnät och att materialet

kan jämföras med manifesta vapenuppsättningar i politiskt centrala platser i Mälardalen under vikingatiden, visar bara järnets stora materiella och mentala värde. Det krävs mer arbete för att komma vidare i denna fråga men vi måste betrakta järnproduktionen som en av de centrala faktorerna i kontextualiseringen av bosättningen på Sollerön och det rika fyndmaterialet i gravarna i Bengtsarvet och Utanmyra.

Referenser

- Androshchuk, F. 2014. Viking swords. Swords and social aspects of weaponry in Viking Age societies. *Studies, The Swedish History Museum*, 23.
- Androshchuk, F. 2003. Vikingar och bönder. Några anmärkningar om den sociala tolkningen av svärdet och de långväga kontakterna under vikingatiden. *Current issues in Nordic Archaeology. Proceedings of the 21st Conference of Nordic Archaeologists*, Sept. 2001. Akureyri Iceland.
- Bäck, M. 1997. No island is a society. Regional and interregional interaction in central Sweden during the Viking Age. *Visions of the past. Trends and traditions in Swedish medieval archaeology*.
- Bäck, M. kommande. Jämförelser mellan hästutrustningar i Mälardalen och Sollerön.
- Bäck, M. och Lindeberg, M. 2016. Det religiösa landskapet - Kultplatser i Dalarna under yngre järnålder och tidig medeltid. *Sollerö sockens hembygdsbok. Sool-Öen 2016*.
- Bäck, M. och Lindeberg, M. 2019. Kultplatsmiljö på Sollerön. *Sollerö sockens hembygdsbok. Sool-Öen 2019*.
- Gansum, T. 2006. Smide och förfädernas ben. I, Andrén & Carelli (eds.) *Odens öga – Mellan människor och makter i det förkristna Norden*.
- Serning, I. 1966. Dalarnas Järnålder. *KVHA* 45.